

MERITXELL CASADESÚS, NÉLIDA CELMA,
YOLANDA ESTEVE, YOLANDA SERRANO

ELS REFUGIS DE SANT ANDREU
DURANT LA GUERRA CIVIL (1936-39)

Introducció

La Guerra Civil espanyola és un fet que la majoria de persones han volgut oblidar, sigui pels motius que sigui, però encara és ben viva en el record de tothom. Sens dubte, és un fet històric molt recent; només cal tenir en compte que la població gran en va ser testimoni directe, i això ens l'apropa encara més.

Bona part de nosaltres hem tingut un avi que ens ha explicat les «bataletes» de la guerra, i hem pogut recrear en la nostra imaginació allò que va passar. No cal dir que les visions de la Guerra Civil, doncs, són múltiples i variades, i és precisament aquesta vivència personal el que sovint mitifica els fets d'aquest tipus. És aquest aspecte mitificador el que primer, potser, ens va cridar l'atenció, i vam voler contraposar-lo amb un element tan concret i «real» com són els refugis.

A molts barris de Barcelona i pobles de Catalunya podem trobar vestigis d'aquests refugis de la Guerra que encara no han estat destruïts, sigui perquè es van fer en una claveguera «i encara no fan nosa», sigui perquè es van fer en una casa particular que els ha conservat per romanticisme, etc.

Tots aquests elements, junt amb un enorme respecte envers totes aquelles persones que van haver de viure i patir aquella època, són els que ens van moure a encetar aquest estudi que, esperem, tindrà una continuïtat.

La Guerra Civil. Els refugis

El 18 de juliol de l'any 1936 el general Franco, juntament amb d'altres generals –Queipo de Llano, Sanjurjo, Mola–, inicia l'alçament des de diversos punts de la Península, les Illes Canàries i el nord d'Àfrica. A Barcelona, la insurrecció de les guarnicions es produí l'endemà, 19 de juliol, de bon matí. L'agressivitat de les forces obreres, amb la col·laboració de la Policia o de la Guàrdia Civil, impedí el triomf militar. Als atacs de l'exèrcit franquista, s'hi afegí el clima revolucionari que es va viure sobretot a Barcelona, i que va produir un buit de poder en el govern català.

El que ens interessa, però, són els efectes que els atacs i els bombardeigs produïren sobre la població i la reacció dels ciutadans davant d'aquests. Hem de tenir en compte, en primer lloc, que la Guerra Civil espanyola fou un laboratori d'experimentació del nou armament que uns anys més tard es faria servir a la Segona Guerra Mundial. Per tant, cal que oblidem la noció que avui tenim sobre armament i ens posem en el lloc d'aquella gent: els estudis sobre guerra no eren gaire freqüents, les armes no eren sofisticades (en el sentit que no havien canviat gaire des de feia temps), però sobretot, no tenien una «herència» dins d'aquest camp; és a dir, no havien vist pel·lícules, no podien llegir als diaris o a les revistes informació d'aquest tipus, no havien viscut cap guerra directament (ja que es pot dir que la Primera Guerra Mundial no havia afectat la Península). Així doncs tot els venia de nou, i la població no sabia a què estaven exposats.

Barcelona fou una de les primeres ciutats, no tan sols a nivell espanyol, sinó també a nivell mundial, que patí un bombardeig de gran potència, amb un armament fortament destructor. El concepte de guerra havia canviat. A la Primera Guerra Mundial, els avions tenien una funció purament logística d'observació i, com a molt, es produïen atacs entre ells. Ara, però, l'aviació esdevé una força destructora de gran capacitat, que a poc a poc anirà definint-se com un dels mecanismes de guerra més cruents de la història.

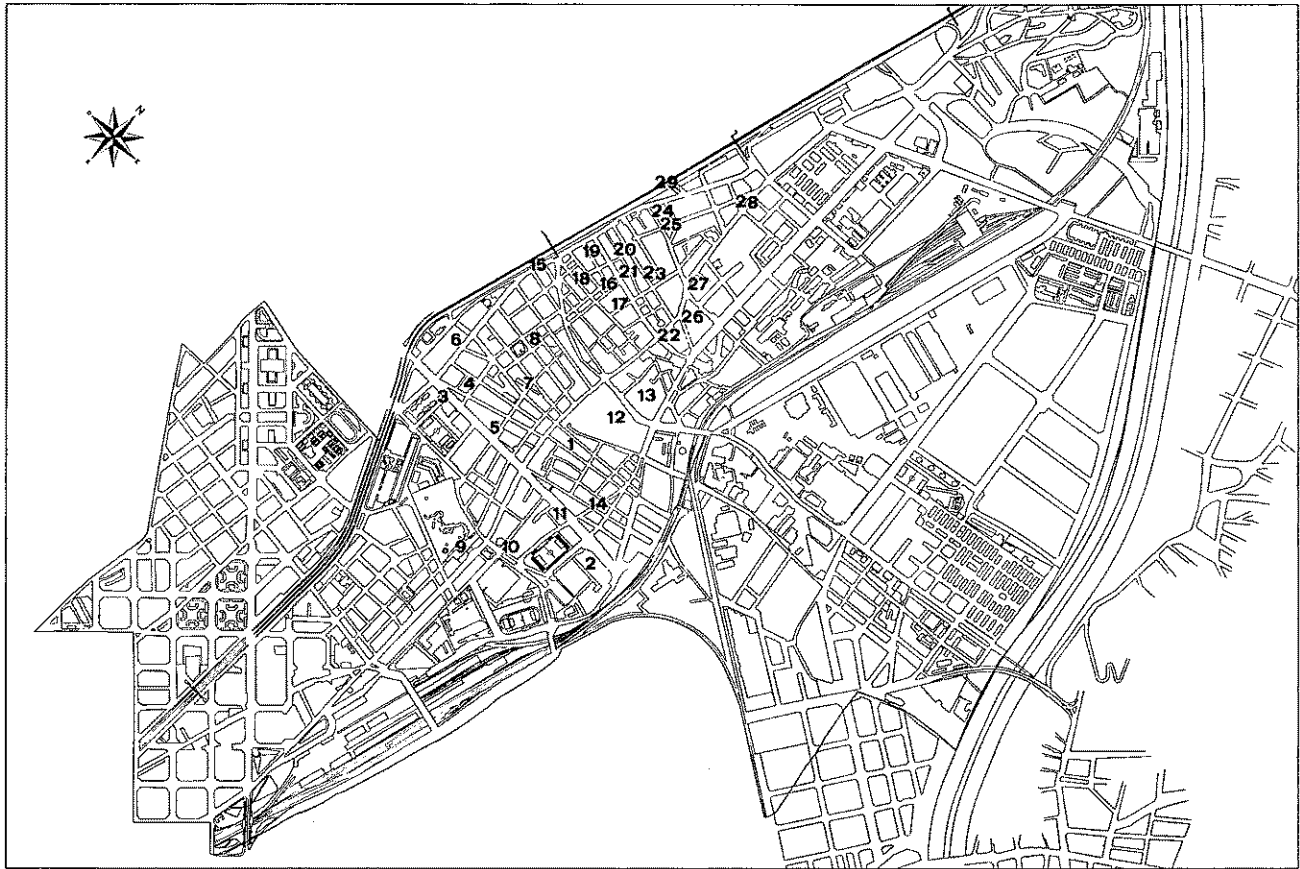
En aquell moment, però, el ciutadà de Barcelona, que no tenia la nostra perspectiva històrica, es quedava sorprès davant del que, per a ell, era quelcom nou. D'aquesta manera, durant els primers dies de bombardeig, milers de persones es quedaven embadalides contemplant el nou espectacle i, fins més endavant, no van prendre consciència de la dimensió dels atacs i van començar a construir refugis. I aquí ens tornem a trobar amb el mateix problema d'abans: no tenien cap tipus d'experiència de com havien de ser aquests refugis. Així doncs, van començar a amagar-se en el primer forat que trobaven: un soterrani, les clavegueres, el metro... Eren els primers

intents de refugi, que de mica en mica van deixar de ser tan improvisats i van començar a establir-se.

Va ser en aquest moment que el Govern, en enfrontar-se a la nova situació, va començar a fer projectes per a la construcció de refugis amb un mínim de garanties. Així mateix, es van fer públics, a través de la premsa, tot de consells i normes a tenir en compte a l'hora de fer aquests refugis. Tot i així, fer refugis seguint les normes «oficials» era una tasca força costosa, ja que requeria temps i els bombardeigs eren constants. Per això, era més freqüent trobar refugis fets a partir del condicionament d'un soterrani o d'un celler privats. Les autoritats, doncs, també es van preocupar d'establir tot de normes per a l'habilitació correcta i segura d'aquests espais preexistents. Val a dir, però, que totes aquestes disposicions al voltant de la protecció contra els bombardeigs i la construcció de refugis no van ser creades de bell nou pel govern d'aquí, sinó que es van documentar a partir d'uns estudis que s'havien fet a Anglaterra. Així doncs, els refugis, per garantir al màxim la seguretat de les persones, havien de tenir fonamentalment les següents característiques:

- Dos accessos, com a mínim, per facilitar l'entrada de les persones, i per evitar que, en cas que el refugi fos bombardejat, ningú no quedés colgat. Així doncs, un bon accés i una sortida accidental com a mínim.
- Reforçar els murs, sobretot els que donaven directament a l'exterior, així com tota obertura (finestres, claraboies, etc.). La millor manera de fer-ho era col·locar-hi sacs plens de sorra.
- Apuntalar el sostre dels refugis, per evitar sotracs i prevenir-ne l'enfonament.
- Assegurar-se que hi hagués alguna obertura que permetés la renovació de l'aire.
- Garantir que hi hagués un equip d'emergència: una petita farmaciola, aigua, eines (sobretot pales i destrals), etc.
- Tenir unes mides mínimes, segons les persones que haguessin d'utilitzar el refugi i la tipologia d'aquest. Així mateix, evitar que hi haguessin grans espais, i si fos així, subdividir aquest espai.
- Evitar al màxim que pel refugi passessin canalitzacions importants d'aigua, gas, electricitat, etc.
- Procurar que les escales d'accés no fossin massa estretes, i que si podia ser tinguessin replans i baranes.

De totes maneres, la Junta de Defensa Passiva Local, que era l'organisme encarregat d'establir normes per a la construcció de refugis, deixava clar que els refugis s'havien de fer segons els efectes de l'armament de més potència i destrucció que s'utilitzava. Alhora, havien de protegir tant els efec-

Els refugis situats al mapa:

1. Carrer del Doctor Santponç, 35 (refugi particular)
2. Carrer de Màrtires de la Tradició, entre Virgili i Josep Soldevila (refugi oficial)
3. Carrer de Fabra i Puig/Carrer de les Filatures (nom actual)
4. Carrer d'Irlanda, 2-26
5. Carrer de Fabra i Puig/Carrer de les Monges
6. Carrer de Concepció Arenal
7. Carrer de les Monges, 41
8. Carrer del Pare Sechi/Carrer del Montsec
9. Fàbrica Hispano Suiza
10. Carrer de Sant Sebastià/Carrer del Pare Manyanet
11. Passeig de l'Onze de Setembre
12. Fàbrica Fabra i Coats
13. Fàbrica Fabra i Coats
14. Carrer de Borriana
15. Entre Riera de Sant Andreu i Carrer d'Ignasi Iglésias
16. Carrer de Bascònia
17. Carrer de Fraga
18. Carrer de Pons i Gallarza
19. Carrer de Mir
20. Carrer d'Arbúcies
21. Carrer de Malats
22. Carrer de Malats/Carrer Gran de Sant Andreu
23. Plaça de Marià Brossa
24. Carrer d'Agustí Milà, 78
25. Carrer d'Agustí Milà, 58-62
26. Carrer de Santa Marta, 30
27. Carrer Gran de Sant Andreu, 358-360
28. Carrer de Colòmbia
29. Cases del Ferrocarril del Nord
(actualment hi ha l'Avinguda de la Meridiana)

tes directes de les bombes com els indirectes, sense pretendre, però, garantir una seguretat absoluta, ja que econòmicament no era possible (tinguem en compte que calia donar solucions ràpides i econòmiques, perquè la majoria de refugis es feien dins de l'àmbit particular).

Refugis de Sant Andreu

Sant Andreu era llavors un barri obrer en el qual hi havia indústries importants del sector metal·lúrgic, com ara la Hispano Suïza (després Pegaso), la Maquinista Terrestre i Marítima, etc., que poc després de començar la guerra van ser reconvertides en indústries de fabricació de material bèl·lic, per tal de proveir la zona republicana. Si tenim en compte que als afores del barri hi havia tota una sèrie d'equipaments militars –casernes, la «Maestranza de Artillería» (on feien armament i canons)–, tenim que Sant Andreu esdevé un blanc interessant per a l'exèrcit sublevat.

Es pot dir que a Sant Andreu, com a la resta de Barcelona, la guerra comença el diumenge 19 de juliol, dia en què es fa un primer bombardeig, per part dels republicans, sobre les casernes rebels. El general Sandino, de l'exèrcit republicà, surt des del Prat i bombardeja les casernes on encara hi ha militars que s'hi resisteixen i aconsegueix reprimir-los cap al dimarts o dimecres. A partir d'aquest moment, les casernes es convertiren en un blanc per als avions, que segons la veu popular vénen de Mallorca per bombardejar Barcelona (en molts casos, però, se sap que es tractava d'avions italians, exèrcit aliat del general Franco).

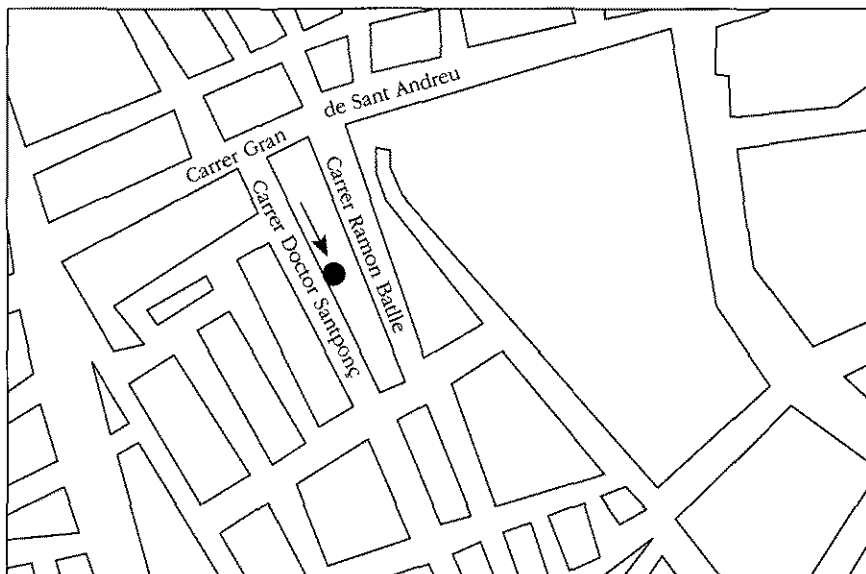
Més endavant, quan les indústries es reconverteixen en fàbriques de material de guerra, Sant Andreu torna a patir els efectes de les bombes. És aleshores quan es comencen a construir els primers refugis al barri, ja que fins ara, i a part dels primers dies, els bombardeigs no havien afectat gaire. La ràdio avisa els ciutadans dels bombardeigs perquè tinguin temps de refugiar-se i, a poc a poc, els refugis es van fent menys improvisadament.

Hem confeccionat una llista de refugis de Sant Andreu que situem en un mapa actual. Sens dubte, l'emplaçament de molts d'aquests refugis és aproximada a causa de la transformació urbanística que ha patit el barri.

La segona llista, proporcionada per l'Arxiu Històric de la Ciutat, correspon a una sèrie de refugis oficials i llur capacitat.

Els refugis oficials (llista facilitada per l'Arxiu Històric de la Ciutat):

SITUACIÓ	CAPACITAT
Plaça d'Orfila	112 persones
Plaça de Mercadal	347 persones
Plaça d'Isabel Ribó, Jacint Guardiola	156 persones
Passeig de Torras i Bages	24 persones
Plaça de Marià Brossa	70 persones
Carrer de Cisneros, Bascònia	54 persones
Carrer de Sant Hipòlit, Plaça Xandri	45 persones
Carrer de Sant Hipòlit	63 persones
Carrer de Mir, Cabrera	150 persones
Carrer de Concepció Arenal, Carrer d'Orense	139 persones
Carrer de Colònia	66 persones
Carrer de Florida	59 persones
Carrer de Portugal, Monlau, Sagrera	54 persones
Carrer de Flor de Neu, Nou Pins, Teniente Campanyà	28 persones
Via Júlia, Batllori, Joaquim Valls	81 persones
Carrer de Casas i Amigó	44 persones
Carrer de les Torres, Catasús	55 persones
Torrent Canyelles, Japó	49 persones
Carrer del Negoci, Confiança, Baixeres	97 persones
Carrer de Forada, Ausona, Puig de la Trinitat	120 persones
Carrer de Badosa, Argullós	66 persones
Carrer de la Fàbrica	48 persones
Carrer del Conveni, Vinyeda	24 persones
Carrer de Torroja	—
Passatge Estrany	50 persones
Carrer de Rialp, Estudiant	72 persones
Plaça de la Trinitat	39 persones
Carrer del Pou, Joaquim Valls	39 persones
Total de capacitat del sector	2.151 persones

El refugi del carrer del Doctor Santponç

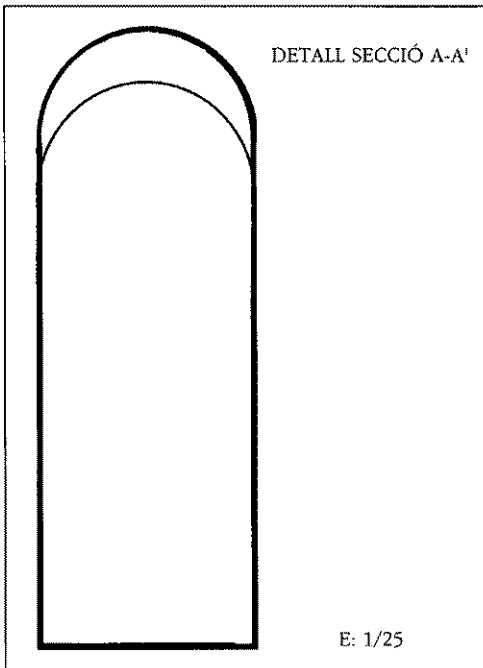
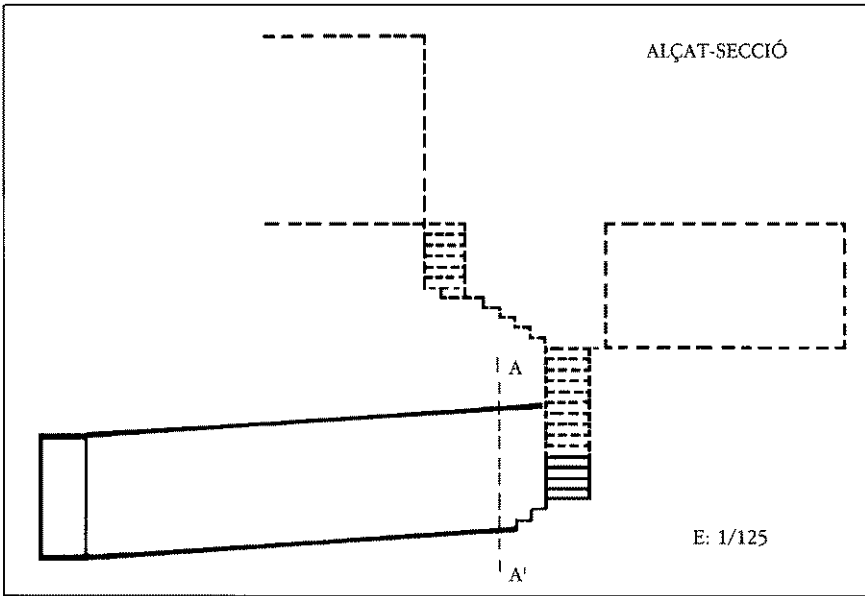
Si dels refugis fets per les autoritats durant la Guerra Civil se n'han fet alguns estudis (malgrat que aquestes memòries no estiguin a l'abast de tothom), o, si més no, és ben segur que se'n conserven alguns documents, dels refugis que es feien a les cases particulars ningú no s'ha entretengut a parlar-ne. Molts d'aquests refugis eren cellers o soterranis condicionats per fer aquesta funció i, per tant, és ben normal que no es conservin; l'única notícia que en tenim és el record de les persones i el seu testimoniatge.

Un dels objectius d'aquest treball era donar a conèixer com va viure la Guerra Civil la població i, per tant, ens interessava més l'estudi d'aquests refugis particulars, sovint fets improvisadament i a correuita, que no pas el dels grans refugis oficials i homologats, tot i que també són importants. És per això que vam creure que era convenient trobar un exemple de cadascun d'aquests tipus de refugi, per veure'n la diferència; però no sabíem si trobaríem cap refugi particular a Sant Andreu, i d'alguna manera ens resignàvem a comptar tan sols amb la informació que ens donessin alguns testimonis. De totes maneres, i aprofitant el fet que teníem molts «col·laboradors» (Sant Andreu funciona encara com un poble i la gent es coneix molt, sobretot les persones grans), vam donar veus i aviat ens van parlar d'una casa

Era freqüent l'acondicionament de refugis als soterranis de les cases.
Carrer Doctor Santponç, 35.

El refugi del carrer Doctor Santponç

on encara es conservava un refugi. La visita a aquest refugi va convertir-se automàticament en un centre d'interès del nostre treball, i no vam parar fins que vam poder anar-hi, malgrat que ens va costar força trobar el dia adient.

El refugi està situat al carrer del Doctor Santponç al número 35, i originalment tenia també un accés pel carrer de Ramon Batlle, que és paral·lel, i possiblement també algun altre pel carrer Gran de Sant Andreu. Es va fer amb la col·laboració de diversos veïns d'aquella illa de cases, a un segon nivell sota terra; però algun temps després de la guerra, i a causa del canvi de propietaris de les cases; una part del refugi es va enderrocar, i avui tan sols en queda el que vam visitar.

La forma del refugi és ben senzilla: està format per un túnel llarg i estret (uns 8 o 10 m. de llarg i menys d'un metre d'ample), d'uns dos metres d'alçada, cobert amb una volta de canó. A la banda dreta hi ha un banc que ressegueix tota la paret, i acaba en un espai un xic més ample en el qual hi ha un serpentí per on arribava l'aigua. Val a dir que està fet segons la normativa que s'aconsellava, només que una mica més estret, segurament pel fet que a sobre hi havia vivendes i no es podien fer grans forats, ja que es podia esfondrar (a més, com més estret era un refugi, més gran era el perill que fos destruït en cas d'impacte). A la paret esquerra i més o menys a la meitat, hi ha una obertura tapada, que suposem que devia anar a parar al carrer de Ramon Batlle.

Això és tot el que en queda, i sembla que la part desapareguda no era gaire més gran, pel que en sabem. El propietari actual no és el mateix que hi havia durant la guerra, quan van fer el refugi, i, per tant, no en sap gaire res.

Si el refugi es va fer a un segon nivell sota terra és perquè ja hi ha un altre espai, just sota de la planta baixa, que es feia servir com a rebost i celler i que en deien la gruta (feia les funcions de les neveres actuals), per la poca il·luminació i el fred que hi feia (i hi fa).

Després de la guerra, el refugi no va ser utilitzat per res, i si es conserva és per «romanticisme» dels successius propietaris.

BIBLIOGRAFIA

VILLARROYA I FONT, JOAN, *Els bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil (1936-1939)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1981.

AJUNTAMENT DE BARCELONA, *Defensa Pasiva Antiaèrea. Refugios. Instrucciones elementales para la protección contra los ataques aéreos con bombas explosivas e incendiarias*. Barcelona, 1937.

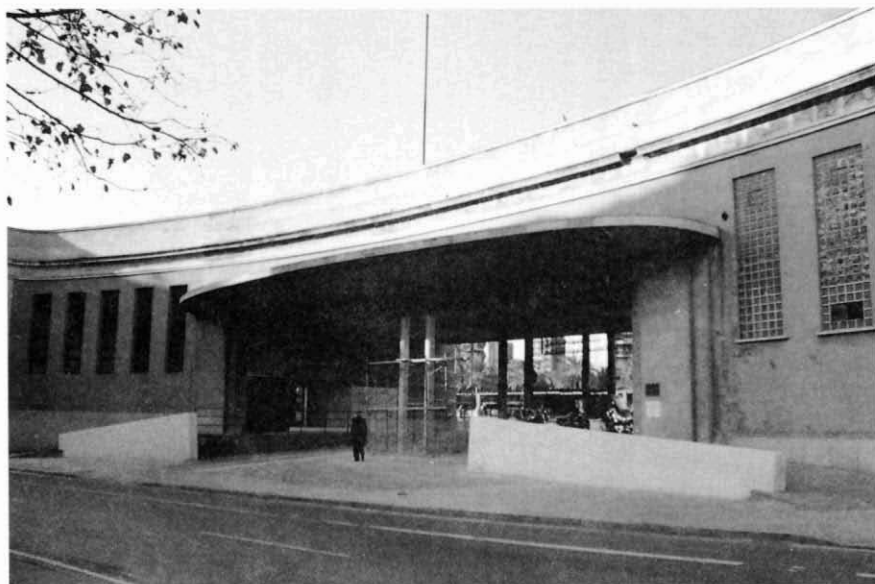
CALCERAN, ANNA, *Los refugios de la guerra, «catacumbas» a prueba de bomba*, «El Correo Catalán», Barcelona, 13 de desembre de 1981.

Un dels refugis emblemàtics del barri, actualment hi han construït un aparcament.
Carrer de les Filatures/Fabra i Puig.

També, era freqüent que els veïns d'un grup de cases acondicionés un refugi conjunt.
Carrer Malats.

Les grans indústries de Sant Andreu tenien refugis propis pels treballadors.
L'antiga Hispano-Suïza; carrer Gran de Sant Andreu.

Un dels refugis més significatius i tràgics. Durant la Guerra hi caigué una bomba que causà nombroses víctimes. Antigues cotxeres de Sant Andreu (avui S.A.T.). Carrer de les Monges.